

Ігор Срібняк

доктор історичних наук, професор
(Київський університет ім. Бориса Грінченка)

**КАЛІШ – ЦЕНТР ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО
ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ КОМБАТАНТІВ У ПОЛЬЩІ
(ПЕРША ПОЛОВИНА 1920-х рр.):**

**ЗА МАТЕРІАЛАМИ НОВИХ РОЗШУКІВ У ПОЛЬСЬКИХ
ТА УКРАЇНСЬКИХ АРХІВОСХОВИЩАХ**

Історіографія даної проблеми є, на перший погляд, досить розробленою, бо до її системного вивчення польські та українські історики звернулись ще у 1990-х рр.¹

Найбільший внесок у вивчення історії «Української станиці» в Каліші було здійснено зусиллями О.Вішки, фундаментальна монографія якого стала рубіжною подією в опрацюванні обставин перебування української політичної еміграції в Польщі². У подальшому обставини перебування інтернованих вояків-українців у Каліші продовжували залишатись у полі уваги – насамперед україн-

¹ Kolańczuk A. Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920–1939, Kalisz-Przemysł-Lwów, 1995. 96 s.; Wiszka E. Prasa obozowa żołnierzy Armii Ukrainkiej Republiki Ludowej internowanych w Kaliszu i Szczypiornie w latach 1920–1924 // Rocznik Kaliski. Kalisz, 1996–1997. T. XXVI, S. 153–170; Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924, Toruń, 1997. 209 s.; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). Київ-Філадельфія, 1997. 187 с.; Срібняк І. Військова діяльність Уряду УНР в екзилі (1921–1923 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 1995. 216 с.; Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). К., 1999. С. 80–174; Коляничук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939 рр. Львів, 2000. 276 с.

² Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939, Toruń, 2004, 750 s.

ських істориків. Зокрема, тільки протягом 2018 р. вийшла друком ціла низка статей, в яких були висвітлені різні аспекти життя та діяльності інтернованого у Каліші українського вояцтва³.

Проте поява всіх цих публікації жодним чином не свідчала про завершеність стану вивчення даної проблеми, бо на опрацювання та уведення до наукового обігу очікує ще величезна кількість архівних документів, що зберігаються як в Україні, так і в Польщі. Також важливим завданням уявляється й візуалізація різних сторін життя та діяльності інтернованих вояків Армії УНР – як під час їх таборового існування, так і на етапі функціонування «Української станиці» в Каліші. З цією метою у додатках до статті уміщена колекція фотографій, яка зберігається в Українській бібліотеці імені Симона Петлюри, що була кількома роками раніше передана

³ Срібняк І. Табір інтернованих Військ УНР у Каліші, Польща (перша половина 1921 р.): моральний стан старшинства та заходи з його нормалізації // Емінак: науковий щоквартальник. Київ-Миколаїв, 2018. № 1(21) (січень-березень). Т. 2. С. 42-49 <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23661>; його ж. Діяльність «Товариства допомоги для української шкільної молоді в таборах інтернованих в Польщі» (Каліш-Щипіорно) восени 1923 – навесні 1924 рр. // Європейські історичні студії: науковий журнал. К., 2018. № 9. С.145-166 <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23487>; його ж. Створення та діяльність Електротехнічної школи у таборі інтернованих Військ УНР (Каліш, Польща, 1921-1922 рр.) // Емінак: науковий щоквартальник. – Київ-Миколаїв, 2018. № 3(23). Т. 2. С. 41-45 <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/24773>; його ж. «Ганебна пропозиція повернутися до Батьківщини...»: оголошення більшовицькою дипломатією амністії в таборі інтернованих вояків-українців Каліш, Польща (1922 р.) // Європейські історичні студії: науковий журнал. К., 2018. № 11. С. 241-253 <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/24919>; його ж. Перебування інтернованих вояків-українців у таборі Каліш, 1923 р. (за матеріалами часопису «Український Сурмач») // Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія / Наук. ред. проф. О.О. Салати. Вінниця, 2018. С. 159-174 <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/26416>; Срібняк І., Срібняк М. «Змога пережити естетичну насаоду...» (діяльність театральномистецьких осередків у Калішському таборі інтернованих Військ УНР у Польщі, 1921-1923 рр.) // Арт-простір. К., 2018. № 3. С. 32-39. <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/26866>.

до неї на зберігання Рітою Дешко, батьки якої у свій час перебули в цьому таборі.

Концентрація вояків-українців у таборі № 10 Каліш (Kalisz) розпочалась вже 6 грудня 1920 р., але тільки 15 січня 1921 р. у таборі була нарешті скупчена більшість особового складу приділених до табору 2-ої Волинської і 3-ої Залізної стрілецьких дивізій армії УНР. Перші дні перебування вояків у таборі були позначені значними труднощами – зокрема, бараки не обігрівались, внаслідок чого частина старшин та козаків застудилась. Приїзд чергових партій вояцтва, а також значної кількості жінок і дітей, додав проблем – головно з їх розселенням, бо у бараках для декого з них забракло місця. Станом на 20 січня 1921 р. у таборі перебувало 3099 старшин і козаків, але нагальним завданням було зведення у цьому таборі всіх підрозділів згаданих дивізій, які все ще залишались у Вадовицях і Александрові (загалом – 1300 вояків)⁴. Зберігаючи свою структуру та штаби, згадані дивізії були зведені в одну групу інтернованих Військ УНР, начальником якої було призначено командувача 3-ої дивізії генштабу генерал-хорунжого Олександра Удовиченка.

Табір Каліш був локалізований на відстані 4-5 км від однойменного міста, займаючи рівну площу в 8,5 гектарів піщаного ґрунту. Територію табору з трьох боків було обнесено дротяною огорожею висотою 2,8 метра, з четвертого боку периметр табору визначали дощані навіси та сараї, в яких зберігались інвентар таборових стаєнь та інший інструмент.

⁴ Українська революція. Документи 1919-1921 / Ред. Т.Гунчак. Нью-Йорк, 1984. С. 427.

Вся територія табору була забудована довгими утепленими дерев'яними бараками, що мали електричне освітлення і вентиляцію, і в середині яких були встановлені однокорпусні або двокорпусні нари. Кожен барак був побілений зовні та мав всередині залізну піч (опалювалась вугіллям). Табір також мав всю необхідну для перебування значної кількості вояцтва інфраструктуру: лазню, водокачку з напірною вишкою, електричну станцію, кухню, театр та інші допоміжні споруди⁵.

Після перших труднощів побут таборян почав поступово налагоджуватись: старшини отримали право залишати табір у різних справах (з метою лікування, придбання необхідних речей та ін.), сімейні старшини разом з родинами могли мешкати в орендованих кімнатах або оселях. 27 грудня 1920 р. у Каліші був відкритий старшинський клуб з буфетом при ньому, де можна було купити більшість необхідних для життя в таборі речей⁶. Частина «театрального бараку» було відведено для старшинського зібрання та таборової церкви (у січні 1921 р. в ній правили два православні священники). Церква була облаштована силами самих інтернованих, які виготовили та прикрашили іконостас, а також розмалювали ікони⁷.

Але попри це побутові умови перебування інтернованого українського вояцтва у таборі продовжували залишатись доволі складними, внаслідок чого частина старшин – насамперед

⁵ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO), Dz. Rękopisów, sygn. акс. 22/53/1. «Відчит про командировку в організаційних справах міністерства преси й пропаганди в районі Ченстохова і Каліша» від 21 січня 1921 р., адресований міністру згаданого відомства Уряду УНР О.Ковалевському.

⁶ Девіцький В. В «союзницьких» таборах для полонених та інтернованих // Свобода. Джерсі-сіті, 1934. 24 вересня. Ч. 223. С. 2.

⁷ ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. акс. 22/53/1.

з числа колишніх денікінських офіцерів – була цілковито деморалізована труднощами таборового існування. «Надзвичайно низький культурний рівень старшинства табору» відзначав й невідомий урядовець міністерства преси і пропаганди УНР, на думку якого українське старшинство уявляло собою «в значній мірі здеморалізовану публіку без жодних моральних устоїв». Слід було з ними «негайно розпочати велику роботу, аби придати цим людям "образ чоловічеський"», що було «тим більш важно, що на старшин, їх промови, їх вчинки дивиться козацтво, копірує їх і через те само деморалізується»⁸.

Але та рішучість, з якою реагував штаб групи і особисто начальник групи генерал О.Удовиченко на всі прояви негідної та антидержавницької поведінки декого із старшин – дозволяли сподіватись на скоре оздоровлення старшинського корпусу армії УНР. Натомість набагато кращим був настрої козацтва та підстаршин у Каліші – більшість з них горіла бажанням «бити більшовиків». Саме ці категорії українського вояцтва демонстрували у цей час високі показники власної згуртованості та відданості ідеї національної державності під прапором УНР.

Між тим таборова дійсність продовжувала гнітити частину інтернованих, відбираючи у них й без того скудний запас душевних сил. За згадкою одного з таборян – «сум-туга огортає тебе до безтями. Молодість вимагає життя повного на волі, з користю для своїх, а ти туманієш тут за дротами, дурись себе ріжними надіями і що буде, коли вони розвіються, як бульбак (кульбаба – *авт.*) у полі серед вітру». Через пси-

⁸ ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.

хологічну неготовність декого з вояків витримувати ізоляцію таборового простору – «таборовий шпиталь заповнюється хворими», бо «ще вчора здорові на лоні природи бойовики – нині занепадають на грудні недуги. Туга степовика за рідною країною пособляє й помагає таборовим незавидним відносинам почати своє смертельне жниво[...] Страшна туга, розпука розриває[...] стрілецьке серце»⁹.

Слід відзначити, що насправді ситуація з лікарською опікою інтернованих була цілком задовільною, бо всі вони були охоплені кваліфікованою медичною допомогою. З самого початку функціонування табору тут було розгорнуто таборовий шпиталь на 400 койко-місць з відповідним лікарським штатом (9 лікарів та 34 сестри-жалібниці), який був у достатній мірі забезпечений ліками. При шпиталі діяла польська медична амбулаторія (медпункт), в якій працював український медичний персонал. Як вже зазначалось, їх заходами всім інтернованим було зроблено щеплення від холери і тифу¹⁰.

Ще одним важливим критерієм «якості» таборового існування вояцтва був стан його харчового забезпечення, і в Каліші – за оцінкою невідомого автора «Відчиту», укладеного у кінці січня 1921 р. для міністра преси і пропаганди Уряду УНР О.Ковалевського – «харчування старшин і козаків[...] стояло добре»¹¹. Отримуючи однакову кількість продуктів, інтерновані цього табору – на відміну від інших таборів інтернованих

⁹ Левицький В. В «союзницьких» таборах...

¹⁰ ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.

¹¹ ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.

Військ УНР – харчувались значно краще, забезпечуючи свої щоденні життєві потреби. «Секрет» цього полягав у тому, що польська інтендантура передавала всі продукти у сирому вигляді безпосередньо до таборової кухні, де вже українськими армійськими кухарями готувалась всі страви.

За словами автора вже цитованого «Відчиту», він чотири рази обідав у Каліші, отримуючи «фасолевий суп з картоплею, м'ясом, бураками і свіжою капустою», при чому його «одна порція містила приблизно дві тарілки супу». Другою стравою на обід було «півфунта (200 грам – *авт.*) жареного мяса в соусі з муки, підлитим топленим салом; один раз було дано ще й гарнір до мяса – різані шматочки тіста, политі салом». Урядовець згадав і про сніданки та вечерю – «ранком і вечером видається кава та до 1 фун[ту] (440-450 грамів – *авт.*) мармоляди на 4 чолов[ік]. Хліба видається 1 фун[т] на добу»¹².

Українське командування групи у свою чергу докладало всіх зусиль для урізноманітнення раціону інтернованих – спрямовуючи отримані від проведення спектаклів і таборової крамнички кошти на закупівлю огородини, яка не видавалась польською інтендатурою. Крім того, для поліпшення харчування витрачались певні суми з дивізійних кас¹³. Ця обставина була окремо відзначена «відпоручником» військово-санітарної управи Військового міністерства УНР, який у своєму рапорті до заступника міністра охорони здоров'я УНР повідомляв про дотримання польською владою норм видачі «хліба, м'яса, жирів, круп, зелені» та додаткові

¹² ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.

¹³ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 200. Арк. 76.

заходи командування групи задля урізноманітнення дієт інтернованих¹⁴.

Життя табору поволі змінювалось на краще, хоча ці зміни майже завжди вимагали значних зусиль. Зокрема, конче потрібним у таборових умовах було започаткування військового вишколу вояцтва, і зокрема проведення щоденних стройових вправ зранку і ввечері. Головною перепоною у цьому було небажання переважної більшості старшин виконувати їх у присутності козаків, які вправлялись на тому ж плацу під проводом своїх командирів. У цій ситуації генерал О.Удовиченко кількаразове виконував різні стройові вправи на плацу, подаючи в такий спосіб особистий приклад загалу старшинства. Врешті-решт, йому вдалось у такий спосіб переконати старшинство підпорядкованої йому дивізії, після чого стройові вправи виконували всі без виключення старшини¹⁵.

Але дуже часто на заваді реалізації планів командування інтернованих ставала таборова дійсність. Вже у березні 1921 р. ситуація з постачанням суттєво змінилась, бо польська влада перестала дотримувалися визначених норм забезпечення українського вояцтва провіантом, а також часто обмежувала видачу вугілля для обігріву бараків. Аби морально підтримати інтернованих 2 квітня 1921 р. Каліш відвідав С.Петлюра, що справило на вояцтво потужний консолідуючий вплив. До того ж – наступного дня – козакам і старшинам вперше за час інтернування виплатили грошове утримання: кожному старшині – 750 марок польських (м.п.), козакові – 250 м.п. Це було

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 2562. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 109 зв.

¹⁵ ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.

тим більш важливо тому, що переважна їх більшість витратила всі свої грошові заощадження (якщо такі були), і не отримуючи грошового утримання від уряду впродовж кількох місяців, не могла дозволити собі на придбання найнагальніших речей. В цій ситуації особливо потерпали деякі сімейні старшини, які хоча й користувались правом проживання з родиною поза табором – не мали можливості ним скористатись¹⁶.

Важливою подією для таборян став й приїзд до Калішу маршала Ю.Піلسудського (14 травня 1921 р.). Наступного дня він оглянув вишикувані з цієї нагоди 2-гу і 3-тю стрілецькі дивізії та Охорону головного отамана, після чого ці частини пройшли перед ним церемоніальним маршем. Ю.Піلسудський відвідав також деякі бараки (у т.ч. й старшинський барак 3-ої дивізії), технічний парк 2-ої дивізії, оглянув таборову церкву. Гість кількаразове висловив своє задоволення побаченням та виявив бажання, аби про його відвідини табору не розголошувалось. Ю.Піلسудський побував також у художній студії та таборовому театрі, де «гуртком жінок інтернованих українців гостю був піднесений букет квіток, а від драматичного гуртка і хористів табору піднесені хліб, сіль і привітання». Таборовим хором для Й.Піلسудського було виконано низку пісень та презентовано кілька танцювальних номерів у виконанні учнів школи національних танців¹⁷.

Одним з найсерйозніших викликів для командування групи інтернованих Військ УНР у Каліші в другій половині травня 1921 р. стало значне збільшення кількості дезертирів, які

¹⁶ ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 479. Арк. 1 зв., 35.

залишали табір та прямували до Німеччини та Австрії. Більша частина дезертирів прямувала до Німеччини, де існували значно більші (аніж в Польщі) можливості влаштуватись на добре оплачувану роботу. Значно зріс й рівень деморалізації окремих таборян – щойно отримані речі (і, зокрема, одяг) продавалися козаками за безцінь на тютюн. Енергійні заходи вищого політичного проводу та командування УНР дозволили дещо стабілізувати відтік інтернованих з табору.

Надзвичайно ефективним засобом для оздоровлення ситуації в таборі завжди залишалась таборова преса, яка весь час користувалась у таборян сталим попитом. Після придбання друкарського станку та облаштування дивізійної друкарні стало можливим активізувати роботу з видання кількох періодичних видань, що підготовлювались до видання окремими частинами 3-ої Залізної стрілецької дивізії, у т.ч.: журналів «Козацька думка» (19-й курінь), «Джерело» (21-й курінь), «Вістник» (інженерний курінь), «За Україну» (кінний полк), «За дротом» (школа підстаршин).

Також у друкарні тиражувались орган культурно-освітнього відділу згадуваної дивізії «Залізний стрілець» (89 номерів за 1921 р.), сатирично-гумористичний журнал «Сич», двотижневик «Нове слово», двотижневик «Український сурмач», місячник «Веселка». Невеликими накладками (у переважній більшості – 20-30 прим.) були видані молитовники, ціла низка праць генерала П.Шандрука, «Коротка історія 3-ї Залізної дивізії» полковника Г.Чижевського, збірки народних пісень, афіші. Дещо більшими накладками (кілька сотень примірників) виходили військові

підручники, спогади, відозви, програмки, запрошення, театральні квитки та ін.¹⁸

Ще одним потужним інструментом у справі національно-патріотичної мобілізації інтернованих виступали аматорські театральні-мистецькі колективи. Їх виступи мали важливе значення для піднесення морального духу інтернованих, задовольняючи їх ностальгічні почуття за власною домівкою та рідним краєм. всі без виключення театральні-концертні самодіяльні заходи були національними за змістом та духом та сприяли духовній консолідації українського вояцтва. Очевидно, що діяльність таборових театральних труп та хорових колективів, видання низки таборових видань справляло свій позитивний вплив, але інтерновані й надалі потерпали від негараздів.

Особливо дошкуляла хронічна відсутність коштів – командувачі дивізій мали можливість розпоряджатись лише тими дуже невеличкими відрахуваннями від діяльності таборових кооперативів та кантин, а також мистецької діяльності драмгуртків та хорів. Таборяни дедалі більше втрачали віру в спроможність командування змінити цю ситуацію, бо на всі прохання та звернення уряд відповідав тільки самими обіцянками. Аби підтримати інтернованих та надихнути їх до продовження боротьби – до табору знову завітав С.Петлюра (21 липня 1921 р., за іншими даними – 22–24 липня), з нагоди чого була проведена служба Божа, урочиста військова дефіляда та спортивна олімпіада.

Восени 1921 р. більшість надій інтернованих була пов'язана з підготовкою Партизансько-Повстанським штабом

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 3525. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 11-11 зв.

Ю.Тютюнника загального повстання в Україні, для чого з табору (починаючи ще з весни ц.р.) за рекомендацією командування дивізії відряджались старшини-організатори, які мали відповідні доручення до різних повстанських груп та районів. Але його загальна невдача обумовила зміну подальшої життєвої парадигми переважної більшості вояцтва – поразка Листопадового рейду змушувала визнати те, що цього разу більшовики виявились сильнішими, відтак на перший план виходила необхідність адаптування до перебування в еміграції.

Під кінець 1921 р. ситуація в таборі змінилась у гірший бік, що засвідчив інспекційний огляд, проведений у цей час генерал-інспектором армії УНР О.Удовиченком. У одному зі своїх рапортів військовому міністру уряду УНР (на той час) генералу А.Вовку він – як звичайне явище – констатував недодавання пайків, холод в бараках, відсутність у декого з прибулих з України повстанців потрібного для зимового періоду одягу, а також суттєве погіршення санітарно-епідеміологічного стану табору¹⁹.

Більше того – на початку 1922 р. інтерновані відділи Армії УНР в Каліші через економічну кризу в Польщі, опинилися у надзвичайно важкому становищі внаслідок майже повного припинення фінансування. Це призвело до того, що майже всі напрямки діяльності інтернованого українського вояцтва у таборах були тимчасово паралізовані. За невеликим винятком, майже усі військові вишколи і загальноосвітні заклади на деякий час припинили свою роботу. І тільки прихід весняного тепла дозволив зітхнути таборян з полегшенням. До того, у

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 827. Арк. 44.

зв'язку з початком весняних польових робіт в околицях Каліша знову збільшилась потреба в робочих руках, завдяки чому став можливим організований виїзд робітничих команд.

Водночас для інтернованих створювались певні можливості для заробляння коштів у самому таборі, коли заходами комендатури були засновані майстерні: шевська, лимарська (виготовлення виробів зі шкіри – *авт.*) і кравецька з усім необхідним устаткуванням (14 кравецьких машин, дві шевські та одна лимарська). Вони виконували замовлення польської таборової інтендатури, причому 50% їх прибутків передавалось засновнику (міністерству внутрішніх справ Польщі), а решта використовувалась для оплати роботи працівників майстерень²⁰. Передбачалось, що після відшкодування всіх витрат на облаштування майстерень, вони будуть передані під управління командування інтернованих Військ УНР.

Але продовольчо-побутова ситуація в таборі продовжувала залишатись складною, до того ж – півторарічне перебування інтернованих вояків-українців у таборі Каліш у великій мірі вичерпало запас їх моральних і душевних сил, а хронічний брак усього самого необхідного (одягу, взуття, мила), недостатнє харчування та безрадісність тривалого перебування за дротами змушувало задуватись про подальші життєві перспективи. У 1922 р. на додаток до всіх їх випробувань побутового характеру додалися й інші виклики, а саме – приїзд та оголошення більшовицькими уповноваженими двох амністій (у березні-квітні та вересні-жовтні 1922 р.). Це

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 2439. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 225.

потребувало напруження всіх моральних сил вояцтва, виснаженого скрутними умовами існування в таборі й відсутністю будь-яких змін на краще.

На виконання польсько-радянських міждержавних домовленостей у 1922 р. Каліш двічі відвідали більшовицькі дипломати аби повідомити інтернованих про оголошення Москвою амністії інтернованим та проведення серед них опитування щодо бажання скористатись нею та виїхати до України. Майже річна діяльність більшовицької дипломатії в Польщі призвела до «вполювання» нею понад 1400 українців, які виїхали до УСРР у період з 1 червня 1922 і до 1 січня 1923 рр.²¹ Це, без сумніву, стало болючим ударом для інтернованої Армії УНР, чисельний склад якої стрімко зменшувався в силу цілого комплексу причин. Ця підступна практика радянських «людоловів» тривала у наступному році – за даними польського дослідника З.Карпуса у 1923 р. репатріацією скористались близько однієї тисячі українських емігрантів у Польщі, у т.ч. й частина інтернованих у Каліші²².

Найважливішим завданням у цій ситуації стала організація різноманітних освітніх курсів та шкіл, бо завдяки підвищенню освітнього рівня інтернованих значно полегшувався процес їх подальшої соціалізації та інтеграції у польське суспільство. І якщо у 1921 р. головний наголос робився на спеціально-фахову військову освіту, то після невдачі Листопадового рейду Ю.Тютюнника акценти були змінені – таборян намагались підготу-

²¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 150.

²² Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924, Toruń, 1997, s. 131.

вати до цивільного життя шляхом створення можливостей для набуття ними цивільних спеціальностей. Це передбачало, зокрема, повну ліквідацію неписьменності та малописьменності серед козацтва, моральну і матеріальну підтримку тих, хто мав незакінчену середню освіту задля уможливлення їх вступу до вищих освітніх закладів Польщі та Чехословаччини.

Велике значення мала діяльність Гімназії імені Тараса Шевченка, рішення про заснування якої було ухвалено ще 19 квітня 1921 р. на засіданні інструкторів національно-освітніх справ підрозділів 2-ої Волинської стрілецької дивізії, на якому обговорювалось питання про піднесення освітнього рівня інтернованих вояків у Калішу. Попри всі складнощі та борорового повсякдення у Каліші 23 березня 1924 р. Гімназія здійснили свій перший матуральний випуск²³.

Успіхові своєї роботи майже всі освітні осередки в Каліші мають завдячувати всебічній та щедрій допомозі, яка надавалась з боку благодійних організацій (насамперед – YMCA²⁴ і BCR²⁵). І якщо остання основну свою увагу звертала «на матеріальний бік справи, допомагаючи переважно жінкам і дітям видачею сніданків, деяких продуктів, одягу[...] культурної ж праці цілковито не торкаючись», то YMCA навпаки «не відмовляючись від матеріальної допомоги, особливо хорим, найпильнішу увагу звернула на можливість допомоги

²³ ЦДАВО України. Ф. 4007. Оп. 1, спр. 17. Арк. 38.

²⁴ Young Men's Christian Association (YMCA) – Молодіжна християнська асоціація, благодійна американська організація, яка надавала гуманітарну допомогу в різних європейських країнах, у т.ч. полоненим та інтернованим у таборах Польщі.

²⁵ British Committee for Refugees (BCR) – Британський комітет для біженців, благодійну організацію, яка надавала гуманітарну допомогу в різних європейських країнах, у т.ч. полоненим та інтернованим у таборах Польщі.

моральної і тому культурно-освітня робота зайняла найчільніше місце»²⁶.

Таборова УМСА зробила особливо багато для налагодження діяльності гімназії у Каліші, а також для забезпечення роботи агрономічних, електротехнічних, мовних, бухгалтерських курсів та викладів з бджільництва. Ця допомога виявлялась зокрема у забезпеченні зошитами, шкільним приладдям, підручниками, матеріальній підтримці викладацького складу курсів та шкіл, а також належного облаштування приміщень, в яких провадились всі ці виклади.

Зрештою, допомога УМСА була не єдиним (хоч і дуже важливим) джерелом матеріальних надходжень на культурно-гуманітарні потреби таборян. Такі установи як Український Центральний Комітет (УЦК), «Товариство допомоги збігцям з України», Українська академічна громада у Подебрадах і Товариство студентів у Брно (ЧСР), Українська національна капела О.Кошиця, а також окремі особи склали значні пожертви, завдяки чому таборіві культурно-освітні осередки продовжували свою вкрай необхідну діяльність. Свою лепту для підтримки таборян вносили таборіві кооперативи, підприємства та крамниці, засновані самими інтернованими, які призначали частину свого прибутку на культурно-освітні цілі.

Завдяки цій допомозі інтерновані зуміли адаптуватись до нових умов життя, і після ліквідації табору (з 1 серпня 1924 р.)

²⁶ Ш.І. Благодійні чужоземні організації та шкільно-просвітня діяльність в таборах інтернованих Українців в Польщі // Український Сурмач. Щипірно. 1923. 6 травня. Ч. 51-52. С. 7.

значна їх частина розселилась усієї Польщею, інші – виїхали на навчання до ЧСР або на роботу до Франції. Частина території колишнього табору була передана у розпорядження колишнім інтернованим (у статусі політичних емігрантів), для яких тут була створена «Українська станиця»²⁷. В ній – вже на цивільному становищі – проживали українські комбатанти похилого віку, а також члени їх родин, користаючи причому з невеликої фінансової допомоги з боку Польської держави²⁸.

Отже, з самого початку свого існування табір у Каліші вирізнявся у кращий бік, бо тут перебували два найкращі у військово-організаційному відношенні з'єднання Армії УНР (2-га Волинська стрілецька і 3-тя Залізна стрілецька дивізії). Крім того, командувач Залізною дивізією і начальник групи інтернованих Військ у Каліші генерал-хорунжий О.Удовиченко встановив приязні ділові контакти з польською комендатурою табору, що дозволяло йому оперативно залагоджувати переважну більшість проблем, пов'язаних з діяльністю та побутом інтернованих. У свою чергу, польські коменданти (комісари) табору Каліш завжди виявляли свою прихильність до інтернованих українців, йдучи на зустріч командуванню групи. Завдяки ефективній роботі таборових служб, у Каліші дещо кращим було харчування та забезпечення інтернованих, хоча це значною мірою стосувалось теплої пори року, коли з'являлась можливість в різний спосіб урізноманітнити скудний пайок інтернованих.

²⁷ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. Toruń, 2004. 750 s.

²⁸ Руккас А. Польська фінансова підтримка еміграційного уряду Української Народної Республіки // Історія та історіографія в Європі. Вип. 4: Німецько-французькі та українсько-польські взаємини у ХХ столітті / ред. А. Руккас. К., 2006. С. 83–104.

Проте вважати, що Каліш був поставлений у якісь виняткові умови – немає жодних підстав. Табір залишався табором – з усіма труднощами таборового існування, хоча й максимально врегульованого заходами командування групи (наскільки це було можливим в тих умовах). Кращі часи у інтернованих наставали тоді, коли вони мали можливість працювати на різних роботах поза табором, отримуючи за це визначену винагороду. Тільки завдяки заробленим навесні-влітку коштам інтерновані могли поліпшити своє харчування, при чому для придбання хоча окремих речей одягу коштів часто вже бракувало.

Найважливішим було те, що мешканці табору в своїй переважній більшості послідовно обстоювали національно-визвольні гасла, залишаючись вірними своїй присязі та Уряду УНР та стійко витримуючи усі негаразди таборового повсякдення. Весь час весь час інтернування (грудень 1920 – липень 1924 рр.) табір продовжував жити власним життям, плекаючи національно-культурні цінності завдяки діяльності мистецьких гуртків та організацій. У таборі продовжували свою роботу різні освітні осередки, що стало можливим завдяки матеріальній допомозі з боку міжнародних благодійних організацій, українців з галицьких земель, відрахувань з прибутків підприємств табору та ін.

Завдяки згаданій гуманітарній допомозі інтерновані зуміли адаптуватись до нових реалій проживання на чужині, дехто з них – отримав нові фахи та зумів знайти роботу. В центрі уваги таборян було опікування потребами жінок і дітей, а також інвалідів, яких намагались працевлаштовувати

у створених у таборі майстернях. Протягом усього міжвоєнного часу Каліш залишався центром військової організації українських комбатантів, в якому були згуртована значна частина ветеранів Армії УНР, дехто з яких взяв діяльну участь у боротьбі з червоною Москвою вже під час Другої світової війни.